

Preaspirasjon i norsk i gamle og nye kjelder

I dette bidraget håpar eg å vise korleis nyare empiriske metodar kan vere viktig for å sjekke tradisjonell dialektologisk kunnskap. Det empiriske fokuset ligg i fenomenet *preaspirasjon*. Det er velkjent blant nordistane at han er til stades i språk som islandsk og færøysk, men lærebøkene viser framleis til eit mindre utval av norske dialektar med preaspirerte stemmelaus klusilar. I seinare tid har fleire peika på at preaspirasjonen er mykje meir utbreidd enn dette. Her hevdar eg at det er på tide å erkjenne at preaspirasjon er ein viktig komponent av korleis motsetninga mellom dei to klusilrekkenes vert realisert i dei fleste (om ikkje alle) norske dialektar. Dette reiser (kan hende urovekkjande) spørsmål om korleis vi bør nærme oss dei tradisjonelle dialektologiske kjeldene; men samtidig opnar det for nye typar forskningsspørsmål kring variasjon i norsk fonetikk og fonologi.

1 Preaspirasjon i nordisk: kva seier tradisjonelle kjelder?

Definisjonen av preaspirasjon er (tilsynelatande) enkelt: det er ein periode med stemmelaus friksjon mellom den stemde porsjonen av ein vokal og byrjinga av den påfølgjande konsonanten; jf. islandsk *tak* [tʰa:k] utan preaspirasjon og *takk*, ofte transkribert [tʰahk:] eller [tʰahk:] med preaspirasjon.¹

I ein kort artikkel er det ikkje mogleg å nemne meir enn ein brøkdel av den svære litteraturen om islandsk preaspirasjon. Det har vore av interesse for både nordistar (t.d. Haugen 1958; Höskuldur Thráinsson 1978), fonetikarar (t.d. Magnús Pétursson 1976; Pind 1986) og teoretiske fonologar (t.d., blant mange andre, Kristján Árnason 1986; Ringen 1999). Det sentrale faktumet i islandsk er at *lange, stemmelaus* klusilar vert realisert med ein periode av glottal friksjon framfor seg.

Preaspirasjon vert også funne i færøysk. Mønsteret liknar på det islandske, men dei to systema er ikkje identiske anten fonetisk eller fonologisk, i tillegg til ein viss dialektal

¹ Eg har nytta fleire type kjelder i denne artikkelen, som brukar fleire typar transkripsjonssystem, t.d. basert på den vanlege norske ortografien, Norvegia, det internasjonale fonetiske alfabetet m.fl. Av denne grunnen varierar detaljane i transkripsjonen noko, t.d. med tanke på lengd (doble bokstavar eller [ː]-teikn, ˈ eller ʰ for aspirasjon m.fl.). Eg har ikkje prøvd å einsrette transkripsjonane frå dei forskjellige kjeldene i artikkelen, for å ikkje tvinge fram mine egne førestillingar. Der eg gir mine egne transkripsjonar nyttar eg det internasjonale alfabetet.

variasjon. Eitt av draga som differensierer mellom islandsk og færøysk er at sistnemnde ofte har oral heller enn glottal friksjon, altså at vi finn frikativar [ɸ], [θ], [ç] eller [x], alt etter kva vokal eller konsonant preaspirasjonen er assosiert med. Knooihuizen (2013) granskar Jakobsen (1928–1932) sin studie av Shetland-norn, og viser at Jakobsen noterte preaspirasjon også der.

Vender vi blikket mot Noreg, er det tre regionar ein tradisjonelt assosierer med preaspirasjon. Paradeeksemplet er dialektane i Nord-Gudbrandsdalen. For desse vert preaspirasjon skildra allereie av Bjørset (1899). Ifølge han finn vi «en blæsen i den foregående vokals mundstilling» føre «dobbelte *k, kj, p, t*», i ord som *bikkje, slukka, lett, opp*. Han noterer i tillegg at preaspirasjon også kan vere uttalt som oral frikativ [ç], [x] eller til og med [ɸ].

Generelt rår det semje om at preaspirasjon er eit viktig drag i Nord-Gudbrandsdalsmåla. Han vert nemnd av Ross (1907)², Storm (1908), Horne (1917), og Ekre (1960). I forbifarten nemner også Oftedal (1947) moglegheita for orale frikativar i Nord-Gudbrandsdalen i ord som *glitre* [grixtrə]. Preaspirasjon er også med i generelle oversyn som Langleite (1974). Nokre kjelder utelèt nemninga av preaspirasjon i desse måla, men eg kjenner ikkje til noka som hevdar at han ikkje er til stades der. Ein anonym fagfelle rapporterer også at preaspirasjon er også sosiolingvistisk salient i området, og vert brukt t.d. for å herme dei som har han i målet sitt.

Historisk vert preaspirasjon i Gudbrandsdalen helst sett i ljøs av at desse måla har halde ved lag mykje av det gamle kvantitetsmønsteret (t.d. Kristoffersen 2011), og preaspirasjon er viktig nettopp for å uttrykkje motsetninga mellom lange og korte klusilar etter korte vokalar: altså [let] ‘let, farge’ (< *litr*) men [le^ht] ‘lett’ (< *létt* med avkorta vokal).

Også i det nordiske innlandet finn vi preaspirasjon i dei gamle norske områda i Herjedalen og heilt nord i Dalarna. Han vert nemnd av Lundell (1878); Westin (1897) og skildra i detalj av Reitan (1930). Også her vert preaspirasjon først og fremst assosiert med norrøne lange klusilar ([sl̥hp̥e]³ < *sleppa*), medan norrøne korte /p t k/ ikkje vert preaspirert sjølv når dei vert lengde under kvantitetsomleggjinga ([sk̥t:] < *skot*): altså, der gudbrandsdalsmål held kontrasten mellom gamle CVC- og CVCC-stavingar heilt ved lag, og preaspirasjon fungerer som uturvande uttrykksmiddel, bruker herjedalsk preaspirasjon som den einaste skilnaden mellom desse to stavingstypene.

Dialektologane er også sams i at preaspirasjon finst i sørvestlandsk, og spesielt i Rogaland. Den første som peika på det var Oftedal (1947), som skriv om målet i Gjesdal. Han skildrar stemmelaus klusilar i Gjesdal som preaspirerte, både etter lange og korte vokalar: [t^hɔ^hpp], [t^hɔ^hppən]; også [p^hra^htə] ‘pret. av *prata*’. Han seier faktisk at preaspirasjonen er «sterkare» (dvs. lengre) etter lang vokal.

Akkurat kor utbreidd preaspirasjonen er på Vestlandet er det mindre semje om. Oftedal (1947) hevdar at grensa går umiddelbart søraust for Gjesdal, av di han ikkje fann nokon

²Sjå Pétur Helgason (2002: 3.4.2) for ein nøye gjennomgang av Ross sin materiale om preaspirasjon.

³IPA-transkripsjonen av Reitan sine døme er frå Pétur Helgason (2002: 73)

preaspirasjon i Bjerkreim, der han derimot observerte *postaspirasjon* av stemmelaus lange klusilar: *katta* [kʰattʰa] (men sjå nedanfor om Bjerkreim). I eit seinare arbeid (Oftedal 1972) seier han at preaspirasjon ikkje er eit sermerke for anten by eller landsby: både Gjesdal og Varhaug (sør på Jæren) på den eine sida og Stavanger by på den andre har ifølge han sterk preaspirasjon, medan bydialekten i Sandnes har ein mykje veikare type.

Vi kan også nemne Chapman (1962). Han viser til Oftedal sitt arbeid, og teiknar eit kart (kart XVII, s. 179), der området med preaspirasjon strekkjer seg frå Karmøy i nord til øyane i Boknafjorden, Stavanger-området og ned til gamle Varhaug kommunegrense i sør. At grensa fell saman med kommunegrensa mellom Gjesdal og Bjerkreim tyder nok at Chapman følgjer Oftedal, men det er ikkje heilt klart kva kjelder han bruker for å feste grensene elles. I teksten (s. 61) seier han at dette området har eit system identisk med det islandske. Utan vidare litteraturtilvisingar seier Chapman også at preaspirasjon er å finne andre stader i Noreg «i visse posisjonar i visse ord», og hevdar at preaspirasjon (ikkje av den islandske typen) faktisk er utbreidd rundt heile Vestlandet ('can be heard in many, if not most parts of Western Norway').

Andre kjelder frå Rogaland er Omdal (1967) og Sandvik (1979), som begge omhandlar rogalandiske mål i eit språksosiologisk perspektiv. På den andre sida er det nemnande at mange kjelder *ikkje* nemner preaspirasjon i vestlandske mål generelt og i rogalandsk spesielt. Vi finn til dømes inga tilvising til preaspirasjon i Berntsen & Larsen (1925) si skildring av Stavanger bymål.

Ein tredje region der vi møter preaspirasjon er Nord-Noreg. Litteraturen viser ofte til Iversen (1913) om målet på Senja. Han noterer (s. 8):

[Jeg] har ogsaa undertiden — især hos barn — iagttat et *h* i indlyd foran explosiver, helst foran **k(k)**; saaledes f. eks. *tahkk* eller *ta'kk*

Eg har også funne ein referanse til «veik» preaspirasjon av *pp*, *tt*, *kk* hjå Elstad (1982a), som skriv om målføret i Borge på Vestvågøya i Lofoten:

Ein veik preaspirasjon ved lang ustemt klusil kan ein merke etter korte trykk-tunge monoftongar: [stá'pʰ:], [ha'tʰ:], [tʰa'kʰ:] o.l. Etter korte diftongar får vi alltid eit klanglaust segment framfor ein ustemt konsonant, også framfor spirantar, og det finst etter lange diftongar òg.

Preaspirasjon seiast også å vere mogleg hjå talarar som har eit eller anna samisk språk som morsmål (Jahr 2008). Dei aller fleste kjeldene om nordnorsk noterar derimot ingen preaspirasjon; ironisk nok inneheld oversynet av nordnorske dialektar utgjeve av Kåre Elstad same år som hans skildring av borgfjerdingsmålet (Elstad 1982b) ikkje eitt ord om dette målmerket. Vi finn heller ingen direkte tilvisingar til preaspirasjon i t.d. Hallfrid Christiansen si bok om Gimsøymålet (Christiansen 1933) — sjølv om Gimsøy ligg berre få kilometer unna Borge.

2 Nyare eksperimentell forskning

Preaspirasjon i norsk har vore granska av fleire fagfolk med interesser i eksperimentell fonetikk, men det meste av arbeidet hittil har vore med mål som også tradisjonelle kjelder peikar ut. Her kan vi nemne magisteroppgåva av Wolter (1965a) om Stavanger og Sandnes (med eit kort referat på engelsk i Wolter 1965b). Wolter sitt arbeid stadfestar mykje av Oftedal sine resultat, iallfall når det gjeld preaspirasjon framfor lange /p t k/ (Wolter tek med nokre få ord med /p t k/ etter lang vokal, men desse er sjeldne i dialekten, og er ikkje med i analysen). Wolter finn også nokre døme med orale frikativar i staden for glottal friksjon også hjå dei jærskje talarane sine. Wolter (1965b) seier at han trur preaspirasjon er meir utbreidd enn det ein hittil har trudd: ifølgje han finn ein preaspirerte klusilar minst så langt sør som Bryne.

Som vi så skauv Oftedal (1972) grensa lenger sør, til Varhaug. Enda lenger går Annear (2012), som presenterer ein komparativ instrumentell studie av preaspirasjon hjå talarar frå Stavanger by og frå Helleland i Dalane. Denne studien tek føre seg fleire viktige spørsmål, idet preaspirasjon vert sett på i konteksten av den laryngale kontrasten i dei to dialektane meir generelt. Annear (2012) finn nokre interessante skilnader mellom dei to måla når det gjeld preaspirasjon: blant anna er preaspirasjon i Stavanger noko lengre enn i Helleland. Han finn også ein del preaspirasjon av /t/ etter ein lang vokal (tilsvarande Oftedal si skildring), anten i innlånte ord frå riksspråket (t.d. *staten*) eller i tilfelle der talarane ikkje bruker «blaute» konsonantar når dei les opp ordet i eksperimentet. Eitt moment der Annear avvik frå Oftedal er skildringa av /b d g/: ifølgje Oftedal er dei heilt stemmelause, medan Annear finn at dei har ein stemd porsjon.

Ei anna viktig gransking er Tengesdal (2015) si skildring av den laryngale kontrasten i Bjerkreim, dialekten som ifølgje Oftedal (1947) manglar preaspirasjon. Tengesdal sine resultat viser ganske klart at Oftedal tok feil og at preaspirasjon er heilt vanleg også i dette målet. Tengesdal finn at det er mogleg å ha oral friksjon framfor stemmelause plosivar, til liks med andre nordiske mål som færøysk. Han finn også at talarane hans bruker stemmelause /b d g/ — her samsvarar resultata hans altså med Oftedal, men ikkje med Annear.

Eit anna område der preaspirasjon har vore studert i seinare tid er Trøndelag: her kan ein nemne bl.a. Moxness (1997), van van Dommelen (1998; 2000); Ringen & van Dommelen (2013).⁴ Resultata deira viser at talarar frå både Trondheim by og andre stader i Trøndelag ofte har preaspirasjon framfor stemmelause klusilar — både lange og korte. Dei viser også at det finst skilnader mellom dei forskjellige regionane rundt i landet: van van Dommelen (2000) og van van Dommelen, Holm & Koreman (2011) finn at klusilar i dei «tradisjonelle» regionane (Rogaland og Nord-Gudbrandsdalen) har lengre preaspirasjon enn Trøndelag. Det er spesielt interessant at talarane ser ut til å ha implisitt

⁴Fleire av desse, som van Dommelen (2000), har også data frå tradisjonelt «preaspirerande» dialekter som Rogaland og Nord-Gudbrandsdalen.

kjennskap til desse forskjellane, i det dei vert brukte når ein ber talarane imitere ein anna dialekt: som van van Dommelen, Holm & Koreman (2011) viser, bruker trønderske talarar lengre preaspirasjon når dei prøver seg på å snakke rogalandsmål. (Dette resultatet heng forresten saman med Oftedal (1972) sin observasjon av at skodespelarar bruker lang preaspirasjon for å låte stavangersk.)

Nyleg påviste Payne mfl. (2017) at preaspirasjon slett ikkje er så sjeldan austlandsk bymål heller. Studien deira granskar korleis born tileigar seg norske lange konsonantar, og i vaksenkorpuset deira har over ein halvdel av alle lange klusilar ein grad av preaspirasjon.

I fleire av kjeldene som har vore drøfta her finn vi også korte omtalar av isolerte døme på preaspirasjon frå andre regionar. Til dømes viser Annear (2012) eit klart døme på preaspirasjon frå ein talar frå Kongsberg. Tengesdal (2015) gir eit døme frå eit gammalt dialektopptak frå Eigersund. Allen (2016) sin utførleg studie av laryngal fonologi i germanske språk nemner også preaspirasjon i urban austnorsk — noko som nok går saman med Payne mfl. (2017) sine resultat.

3 Nye funn

I det føregåande avsnittet så vi at nyare forskning, som ofte nyttar akustisk analyse i staden for auditive metodar, har vore med på å avdekkje preaspirasjon hjå talarar av mål der tradisjonelle metodar ikkje finn han. Det er då på sin plass å spørje om ikkje vi kan finne preaspirasjon i mange fleire norske (og nordiske) mål. Pétur Helgason (2002) stilte dette spørsmålet i avhandlinga si, som tok med akustisk analyse av preaspirasjon i færøysk, standardsvensk og fleire svenske målføre, og svaret hans er ganske klart:

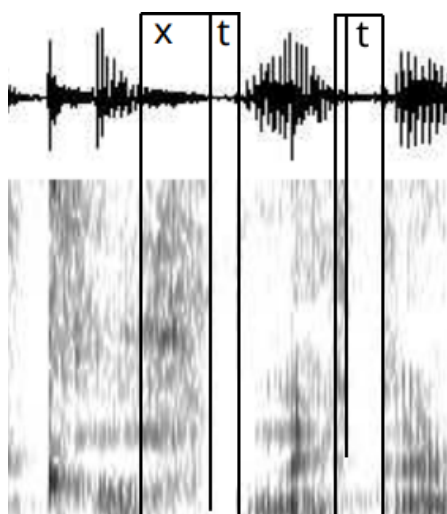
[T]he tendency to preaspire, although it is not normative, permeates Scandinavian stop production. (Pétur Helgason 2002: s. 208)

Gjeld dette også norske mål? Her vil eg å hevde at svaret er ja. Eg presenterer to typar prov for det.

Den første viktige kjelda er eksisterande akustiske data, som finst tilgjengeleg til dømes i korpora som Det nordiske dialektkorpuset (Johannessen mfl. 2009).⁵ Ved hjelp av søkeverktøya er det mogleg å både høyre opptaka og kontrollere deira akustiske karakteristikkar. Til dømes viser fig. 1 to døme på (lange) preaspirerte klusilar hjå ein talar frå Nord-Gudbrandsdalen (Lom). Den første svarte boksen viser den lange, orale preaspirasjon i ordet [kaxtɲ] *katten*; dette er etterfølgt av ein kortare, laryngal versjon i det neste ordet, [eʰtər] *etter*.⁶ I dette tilfellet viser korpuset at dei tradisjonelle opplysingane om at preaspirasjon er til stades i dette målet, stemmer.

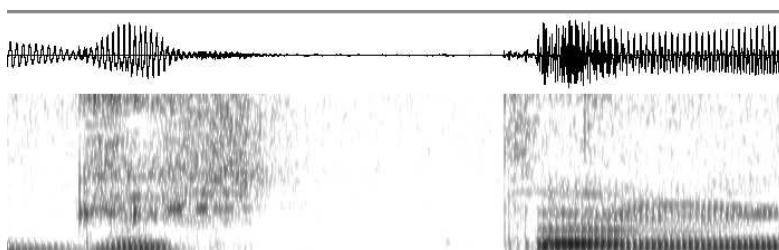
⁵Preaspirasjon har også vore granska med korpusdata i Sverige, med basis i *SweDia*-prosjektet (t.d. Tronnier 2002; Schaeffler 2005).

⁶Eg har transkribert plosiven i *etter* som kort — kanskje av di ordet er trykklett.

Figur 1: Preaspirasjon i *katten etter* [kʰaxtɿ eʰtər], Lom (talar lom_03bm)

Med hjelp av korpuset kan vi også ta stikkprøver andre stader i landet, der preaspirasjon ikkje vert nemnd til vanleg. Det viser seg at det er veldig enkelt å finne slike døme, spesielt med lange stemmelause klusilar. I fig. 2 ser vi eit døme frå Evje i Setesdal, Aust-Agder fylke, med ganske lang, laryngal preaspirasjon i [gʰt:an] *gutane*. Så vidt eg veit har vi ingen opplysingar om preaspirasjon i Setesdal frå tradisjonelle kjelder, men han lèt seg altså observere også her. Eg trur difor det kan vere fruktbart å utføre ei grundigare korpusundersøking av preaspirasjon i fleire norske målføre.

Figur 2: Preaspirasjon i *gutane* [gʰt:an], Evje (talar evje_02gk)

Viss preaspirasjon er så utbreidd i norsk som han synest å vere, er det opplagt at komparative, eksperimentelle studiar er naudsynte for å nå ei betre forståing av både det synkroniske mønsteret og den historiske utviklinga. Her ønskjer eg å vise fram nokre resultat frå ein slik studie eg sjølv har utført.

Eksperimentet fokuserte på korleis den laryngale kontrasten mellom klusilar vert realisert i eit tradisjonelt «preaspirerande» målføre og i varietetar som ikkje er velkjende for preaspirasjon. For at det skulle vere mogleg å samanlikne resultata vart dei same

eksperimentelle materiala brukt i begge regionar. Samanlikninga vert utført mellom rogalandsk og nordnorsk. Til liks med Oftedal (1947) og Tengesdal (2015) sine resultat viste dei rogalandske talarane både stort sett obligatorisk preaspirasjon av /p t k/ og stemmelaus /b d g/. Her fokuserer eg ikkje på desse, av di resultata for det meste stemmer med det som er kjent frå dei tradisjonelle kjeldene.⁷

Resultata frå Nord-Noreg er meir overraskande om vi skal tru dei tradisjonelle skildringane. Fig. 3 viser korleis den laryngale kontrasten vert realisert hjå seks talarar frå Nord-Noreg; i dette tilfellet er dei frå Nordreisa, Alta, Sørreisa, Melbu, Stokmarknes, og Øksnes. I diagrammet ser vi om klusilane hjå kvar talarar har (stemmelaus) preaspirasjon, om dei er heilt stemmelaus men utan preaspirasjon, om dei er delvis stemde, eller heilt stemde. Den øvste rekka viser lange konsonantar, der preaspirasjon er mest sannsynleg ifølgje tradisjonelle kjelder, og nede ser vi korte konsonantar.

Fig. 3 viser at preaspirasjon av stemmelaus klusilar er nesten heilt obligatorisk for alle tre talarar. Meir overraskande er kanskje at han førekjem så hyppig også hjå korte konsonantar, dvs etter ein lang vokal — noko som synest å vere ukjent i islandsk, men nemnt av kjeldene i færøysk, norsk og svensk. Vi ser også ein del variasjon i realiseringa av «stemde» klusilar. For det meste ser vi delvis stemde ljodar — i samsvar med opplysingane hjå t.d. Ringen & van Dommelen (2013), men fleire talarar (t.d. NF3, Sørreisa) har mykje fleire heilt stemde /b d g/. Med tanke på preaspirasjon er det klart at det finst talarar i Nord-Noreg som har preaspirasjon med stemmelaus klusilar minst like ofte som talarar av tradisjonelt «preaspirerande» målføre i Rogaland.

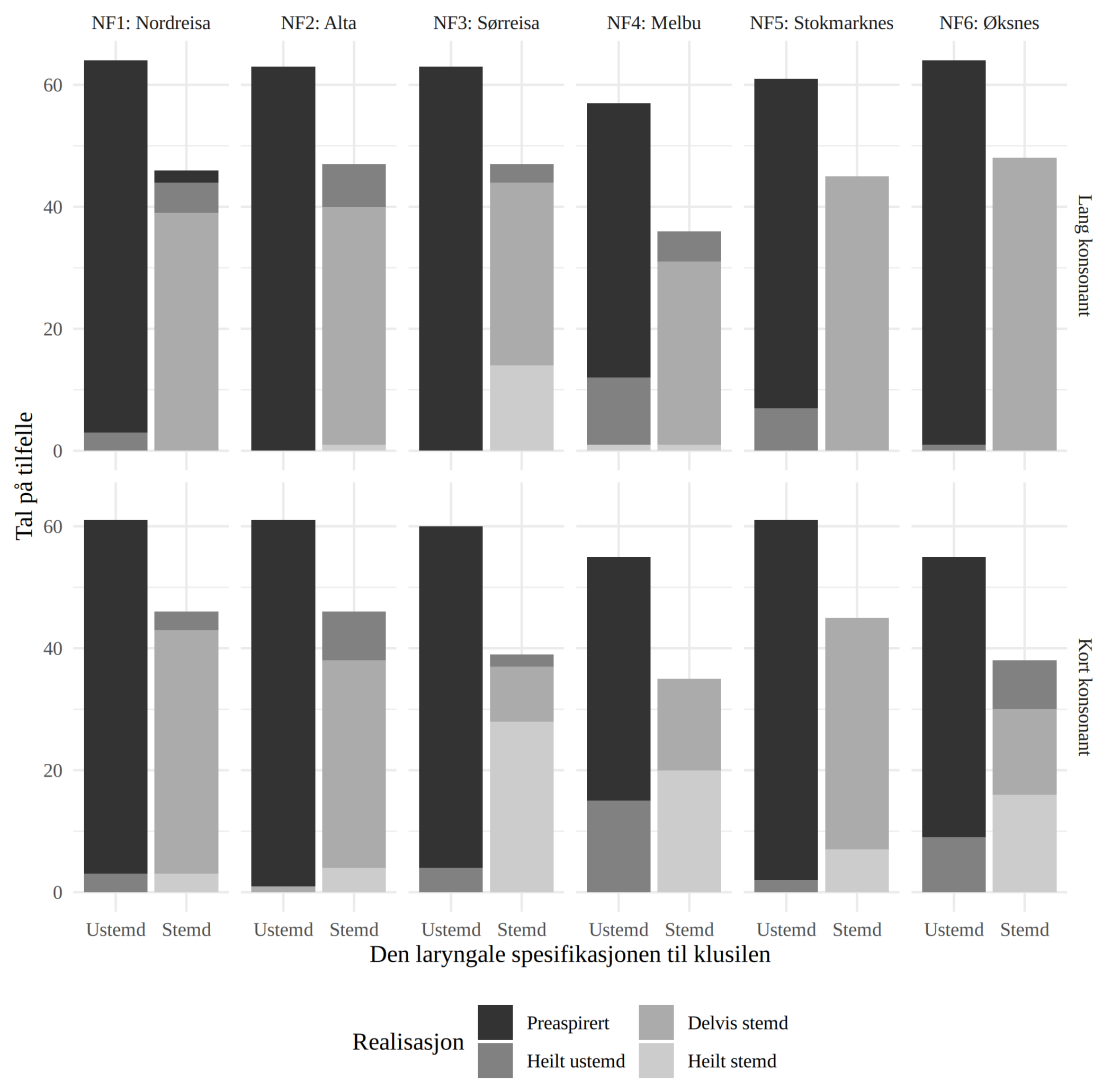
Vi kan også gå inn nærmare på dei forskjellige mønstera vi finn i korleis preaspirasjon fungerer hjå dei forskjellige talarane. I fig. 4 ser vi distribusjonen av *voice offset time*, altså varigheit på perioden mellom byrjinga av det stemmelaus intervallet og byrjinga av konsontantlukkinga, framfor stemmelaus klusilar.⁸

Diagrammet viser vesentlege forskjell mellom dei seks talarane. Hjå talar NF1 (Nordreisa), til dømes, er preaspirasjonen relativt lang ($\mu = -33.7$ msek), og marginalt lenger ved lange enn ved korte konsonantar. Forskjellen ser ikkje så stor ut (ca 6.4 msek), men er statistisk signifikant ifølgje ein t-test ($t(119.79) = -2.3472$, $p = 0.02$). Talaren NF3 (Alta), derimot, viser både ganske lang preaspirasjon ($\mu = -44.6$ msek) og ein stor forskjell mellom lange og korte kontekstar (30 msek, $t(118.8) = -9.8212$, $p < .0001$). Fig. 5 viser forskjellane i lengda på preaspirasjon føre lange og korte klusilar hjå kvar enkel talar, med resultata av ein t-test, og 95%-konfidensintervalla for t-statistikken.

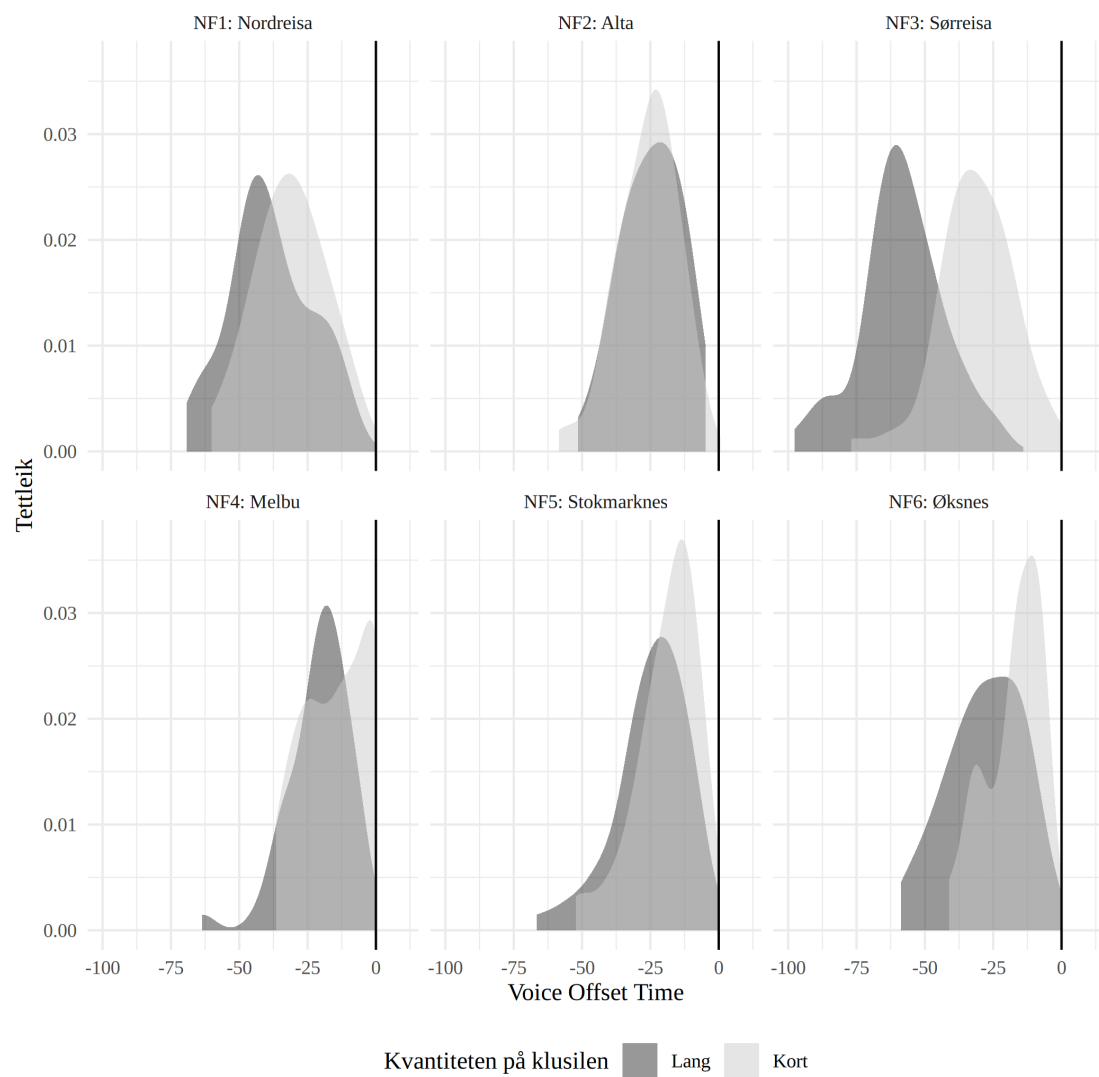
Sjølv om desse resultata er prelimnære, tør eg å påstå at høg førekomst av preaspirasjon kombinert med vesentelege forskjell i variasjonsmønsteret kan vere typisk. Vi så

⁷ Dette er ikkje å seie at mine resultat stemmer *heilt* med andre sine. Blant anna kunne eg ikkje stadfeste at preaspirasjon er lenger eller meir intensiv etter lange vokalar i Rogaland, som Oftedal (1947) hevdar; sjå også fig. 5 nedanfor.

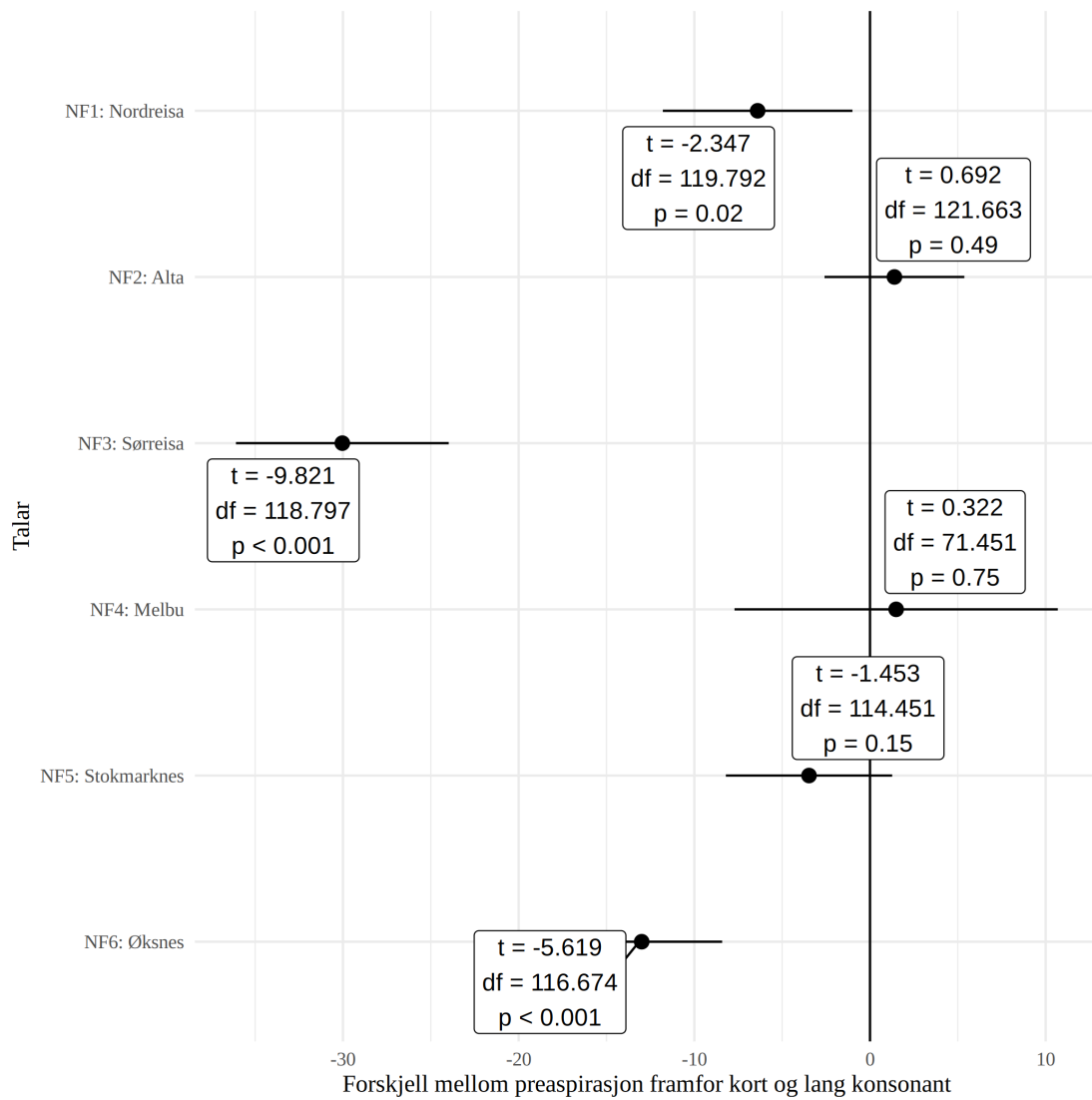
⁸ Ein kan tenkje om det som lengd på preaspirasjonen. Mange forskarar inkluderer også intervallet med pustestemme (*breathy voice*), som ofte kjem framfor den stemmelaus perioden, som ein del av preaspirasjon. Eg gjer ikkje dette her av grunnar eg ikkje har råd til å diskutere med tanke på plass.

Figur 3: Realiseringa av den laryngale kontrasten hjå tre nordnorske talarar

Figur 4: Tettleiken av varigheit på preaspirasjon framfor stemmelause klusilar

Figur 5: Preaspirasjon føre korte og lange klusilar

at feltarbeidarar ofte ikkje noterer preaspirasjon, eller gir feilaktige opplysingar, på stader der han vert funne av seinare, instrumentelle studiar. Det er altså grunn til å tvile påstanden i slutten av section 1, nemleg at preaspirasjon i norsk er eit sporadisk, lokalt fenomen.

4 Kvifor er preaspirasjonen viktig?

I dette korte innlegget har eg ikkje råd til å gå djupare inn på opplysingar frå min og andre sine studiar, men eg ønskjer her å peike ut to språkhistoriske omsyn der utbreiinga og alder til preaspirasjon vert relevante.

Det tradisjonelle synet på preaspirasjon som lokalt, avgrensa fenomen inneber at han må ha oppstått på eit tidspunkt mellom den norrøne tida og den moderne perioden. I denne samanhengen vert han ofte sett på som eit middel for å oppretthalde ein kontrast. Til dømes peikar Reitan (1930: 11) på det faktum at preaspirasjon tillèt målet å halde ved lag kontrasten mellom gamle VCC-stavingar og nye VCC-stavingar som kjem frå VC-stavingar under kvantitetsomlegginga. Reitan sin teori er altså at ein form som *skot*, som ikkje har preaspirasjon, vart til *skott*, og han vart halden skild frå ein form som *slepp* ved at *slepp* utviklar preaspirasjon.

Fleire har også notert at preaspirasjon ofte førekjem i akkurat dei måla som også har ustemde plosivar i /b d g/-rekka — islandsk, færøysk, og jærsk. Det har vore føreslege — bl.a. av Steblin-Kamenskij (1960; 1974) og Goblirsch (2005) — at denne utviklinga er ein del av ei større *ljodforskyving*. Denne «andre» (eller «danske» ifølge Goblirsch) *ljodforskyvinga* inneber at gamle, ikkje-aspirerte /p t k/ får aspirasjon i framljod, medan den gamle /b d g/-serien vert stemmelaus, av di den stemde kvaliteten vert uturvande når aspirasjon tek over som det viktigaste differensierande trekket. Når klusilar i /b d g/-serien misser den stemde kvaliteten deira, vert kontrasten mellom /p t k/ og /b d g/ truga, spesielt i innljod. Viss han vert nøytralisert, får vi ein overgang frå /p t k/ til /b d g/ (meir presist /b̥ d̥ g̥/)⁹ i innljod — altså leniseringa som er så karakteristisk for dansk, men også før dei gamle «austdanske» måla i Sør-Sverige, den norske «blaute kystripa», færøysk, og islandsk *linmæli*.¹⁰ I dette ljuset vert preaspirasjon sett på som eit middel for å unngå denne nøytraliseringa, iallfall etter kort vokal, av di han mogleggjer at kontrasten mellom t.d. islandsk *hattur* og *haddur* vert halden ved lag.

⁹Forskjellen mellom skrivemåtane /p t k/ og /b̥ d̥ g̥/, som begge viser til uaspirerte, ustemte klusilar, ligg i at den første inneber at vedkommande ljodar fortsett er *fortis*, medan den andre inneber at dei er *lenis*. Sjå t.d. Kohler (1984) og Honeybone (2008) om denne forskjellen, som vert stadig brukt i germansk historisk fonologi.

¹⁰I islandsk *hardmæli* vert dei innljodande klusilane i ord som *tapa*, *kaka* uttala med postaspirasjon, men kontrasten er likevel nøytralisert. I dansk vert klusilane som kjem frå denne leniseringa sjølvstøtt seinare til spirantar, men denne utviklinga er spesiell for dansk, og førekjem ikkje i dei andre måla som deltek i *ljodforskyvinga*.

Teoriane som ser utviklinga av preaspirasjon i ljøs av kontrast har vore kritiserte av fleire forskarar, på grunnlag av både historiske omsyn og dei nye empiriske dataa. Marstrander (1932: 13) peika på preaspirasjonen kan vere eit gammalt drag i ljøs av nokre ljodendringar som gir meining viss norrøne klusilar (i alle fall dei lange) var preaspirerte, som t.d. *ht > tt (gotisk *ahtau*, norrønt *átta*) eller *nt > tt (**band* > *batt*). Fleire forskarar, bl.a. Page (1997: 181–183), Pétur Helgason (2002: 221) og Kusmenko (2008: 127–171), har også vore inne på det vestjyske stødet, som opptrer i mange av dei same kontekstane som preaspirasjon, og hevda at opphavet til det ligg i eit tidleg preaspirasjonsfenomen. På den andre sida har Frederik Kortlandt (t.d. 1988) sterkt forfekta teorien om at laryngalisering — stødet — er eldre, og at preaspirasjon er ei nyare utvikling.

Både Gunnar Ólafur Hansson (2001) og spesielt Pétur Helgason (2002: kap. 5) bruker dei nye dataa om utbreiinga til preaspirasjon for å rekonstruere (ikkje-normativ, altså variabel) preaspirasjon heilt tilbake til den urnordiske, eller iallfall den norrøne, tida. I dette avsnittet ønskjer eg å hevde at dei dataa som eg har vist i det føregåande også underbyggjer denne påstanden.

At preaspirasjon nødvendigvis oppstod som reaksjon mot endringar i det kontrastive systemet for kvantitet i herjedalske mål er mindre sannsynleg, av di nord-gudbrandsdalske mål har preaspirerte lange klusilar *utan* at korte klusilar vert lengde etter korte vokalar: det vil seie at preaspirasjon like godt kan ha oppstått i Herjedalen *føre* kvantitetsomlegginga i korte stavingar, utan noko samband med ho.

Viss den kontrastbaserte forklaringa ikkje er nødvendig i dette tilfellet, er det også på sin plass å setje spørsmålsteikn ved denne forklaringa av den «danske ljodforskyvinga». Her er dei nye dataa viktige: fleire studiar har vist at preaspirasjon av stemmelaus klusilar *ikkje* inneber at klusilane i /b d g/-serien er heilt ustemde: vi finn heilt stemde /b d g/ i sentralsvensk (Pétur Helgason 2002), og delvis stemde /b d g/ i trøndersk (Ringen & van Dommelen 2013) og altså i (delar av) nordnorsk, som vist ovanfor.

Likevel gjenstår dette spørsmålet: dersom preaspirasjon ikkje har noko å gjere med kontrastoppbevaring, kvifor har så mange nordiske¹¹ mål både preaspirasjon, ustemde /b d g/, og lenisering av gamle /p t k/? Dette er dess meir overraskande om vi tenkjer på leniseringstypologi (jf. Kümmel 2007; Honeybone 2008): intervokalisk lenisering av ustemde /p t k/ til stemde /b d g/ er heilt vanleg, og vi finn rimeleg ofte ei endring frå aspirerte /p^h t^h k^h/ til stemmelaus frikativar /f θ x/, men intervokalisk deaspirasjon, som den «danske ljodforskyvinga» bør innebære, er ikkje dagleg kost i historisk fonologi — uansett om vi kan finne noka fonetisk forklaring for han *post hoc*.

Eg føreslår at preaspirasjonsmønster kan vise vegen fram. Som vi så i section 3, viser iallfall nokre moderne mål eit mønster der preaspirasjon er vesentleg kortare etter fonologisk lange vokalar enn etter fonologisk korte vokalar — sjølv om det i det store og heile finst ein positiv korrelasjon mellom vokalen og varigheit på preaspirasjonen. Kva

¹¹Og ikkje berre nordiske: Ó Murchú (1985) peikar også på ein samanheng mellom stemmelaus /b d g/ og utviklinga av preaspirasjon i skotsk-gælisk.

skjer då viss preaspirasjon framfor ein klusil i /p t k/-serien blir avkorta så mykje at han er heilt borte? Resultata vert ulike alt etter korleis /b d g/-serien vert uttalt. Viss /b d g/-klusilar ikkje er stemde i målet, vert den ikkje-preaspirerte klusilen fort identisk med den tilsvarende /b d g/-klusilen — altså får vi lenisering etter det «danske» mønsteret. På den andre sida, viss /b d g/ *ikkje* er kategorisk stemmelause, er det ei klar føreseiing at ei slik avkorting av preaspirasjon ikkje skal føre til nøytralisering av kontrasten. Dette er akkurat den situasjonen vi finn på Sør-Helgeland. Desse måla vert ofte sett i samanheng med dei sørvestlege måla av di dei har lenisering av intervokalisk /p t k/, men faktisk vert dei leniserte klusilane skildra av t.d. Riksheim (1921) i Vefsn som «ein mellomting» mellom /p t k/ og /b d g/ (sjå også Hanssen 1996). Viss dette målet er likt dei andre nordnorske måla som skildra ovanfor, kan vi rekne med at /b d g/ er minst delvis stemde der: då vert /p t k/ med avkorta preaspirasjon ikkje identiske med dei, men heller [b̥ d̥ g̥], og leniseringa er ikkje nøytralisierende.

Viss denne rekonstruksjonen stemmer, kan vi se på den «danske ljodforskyvinga» som ein vanleg ljodendring — nemleg avkorting av preaspirasjon etter lange vokalar — heller enn eit systematisk, men noko gåtefull «forskyving». Samanhengen mellom nøytralisierende lenisering og stemmelause /b d g/ vert også avklart, av di avkortinga av preaspirasjon berre kan føre til nøytralisierende lenisering viss /b d g/-rekka har ustemde klusilar. Sambandet går faktisk begge vegar: at eit system som det danske, med ustemde /b d g/, har fått lenisering, tyder på at postvokaliske /p t k/ burde ha vore preaspirerte føre denne leniseringa. Viss *dette* stemmer, underbyggjer det vidare teorien til Gunnar Ólafur Hansson (2001), Pétur Helgason (2002) m.fl. om at preaspirasjon fanst også i gamaldansk, og at det vestjyske stødet utvikla seg frå han, og avvise Kortlandt (1988) sin teori at det var laryngaliseringa som kom først.

5 Konklusjon

I dei føregåande avsnitta ønskte eg å vise to ting. For det første ser preaspirasjon av stemmelause klusilar ut til å vere eit viktigare drag i norsk fonetikk og fonologi enn tidlegare anteke, og er dimesd verd djupare undersøking. Dette gjeld både preaspirasjon i seg sjølv og andre fenomen som eg ikkje kunne diskutere inngåande her, først og fremst stemmelause sonorantar /m n ŋ l r/ framfor /p t k/. Som sagt er det fleire perspektiv som kan vere viktige her. Viss preaspirasjon faktisk førekjem så hyppig i norsk, er det viktig for ein fullverdig skildring av språket at han er teken med. Vi har sett at han kan ha språksosiologisk verdi, av di han kan vere sociolingvistisk salient, som i tilfelle Nord-Gudbrandsdal eller Stavanger, eller brukt på ein implisitt måte (van Dommelen, Holm & Koreman 2011). Det er også viktig å påpeike at studien som eg presenterte her baserer seg berre på produksjonsdata, og fortel oss lite om dei perseptuelle aspektane ved preaspirasjon, som er ein viktig del av biletet (jf. Annear 2012).

For det andre ønskte eg å vise at ei betre forståing av preaspirasjon i norsk også kan

gi djupare innsikt i viktige språkhistoriske spørsmål. Her gjekk eg inn på hypotesen om at preaspirasjon går tilbake til (minst) den norrøne tida. Denne hypotesen forklarar kvifor preaspirasjon er så utbreidd rundt om i Norden, til motsetning frå idéen om at han oppstod fleire gangar fleire stader (jf. Gunnar Ólafur Hansson 2001; Pétur Helgason 2002), men også kan gi oss innsikt i andre ljodendringar i den nordiske språkhistoria.

Avslutningsvis vil eg spørje kvifor preaspirasjon ikkje har vore notert av elles veltrente dialektologar. Det ser ut som mangel på tilvisingar til preaspirasjon ikkje nødvendigvis tyder at preaspirasjon ikkje er (eller var) til stades i ein dialekt. Iblant finn vi at opplysingane ser ut til å vere direkte feil, som hjå Oftedal (1947) om Bjerkreim. Interessant nok hadde den same Oftedal (1956) ingen vanskar med å høyre preaspirasjon i skotsk-gælisk nokre få år seinare — men den gæliske preaspirasjonen var velkjend før tida hans (ikkje minst frå Carl Hj. Bjorgstrøm sitt arbeid). Er det mogleg at vi manglar tilvisingar til preaspirasjon frå feltarbeidarar av di dei fann det dei venta å finne, og ikkje fann nokon preaspirasjon då dei ikkje venta å finne han?

Her vil eg også spekulere at preaspirasjon på ein måte vert meir «synleg» når han ber ein kontrastiv funksjon — anten det har å gjere med den laryngale kontrasten, som i jærsk, eller med kontrasten mellom stavingstypar, som i herjedalsk (og i nokon mon i nord-gudbrandsdalsk). Han vart altså mindre notert (iallfall i tida før akustiske undersøkingar vart mykje enklare å utføre) når den kontrastive funksjonen ikkje stod sentralt for feltarbeidaren. På denne måten kan denne litle studien vere eit motstykke til Kristoffersen (2016) si forskingshistorie om mangelen på tonelagskontrast i strilemål — og kanskje eit varsel om fleire trekk som ventar på djupare undersøking.¹²

Referanser

- Allen, Brent C. 2016. *Laryngeal phonetics and phonology in Germanic*. Madison, WI: University of Wisconsin, Madison ph.d.-avh.
- Annear, Lucas J. 2012. *Bløde konsonanter: Lenition and laryngeal phonology in southwestern Norway*. Madison, WI: University of Wisconsin-Madison masteroppg.
- Berntsen, Mandius & Amund B. Larsen. 1925. *Stavanger bymål*. Stavanger: Bymålslaget.
- Bjørset, Karl. 1899. *Syd-Lesje- og Nord-Dovremålets lyd- og formlære: Fremstillet i sine hovedtræk paa grundlag af Joh. Storms «Kortere ordliste»*. Drammen: O. Steens bogtrykkeri.

¹²Prosjektet som resultata mine kjem frå vart finansiert av Carnegie Trust for the Universities of Scotland. Takk til Jan Kristian Hognestad og Øystein Vangsnes for hjelp med feltarbeidet, til prosjektassistenten Jade Jørgen Sandstedt som utførte det meste av den akustiske analysen, og til deltakarane i eksperimenta. Takk også til Jardar Eggesbø Abrahamsen, Michaela Hejná, Sverre Stausland Johnsen, Nina Hagen Kaldhol, Joe Salmons og éin anonym fagfelle for verdifulle innspel. Takk til Maria Evjen [og Kari Kinn] for hjelp med den språklege utforminga av artikkelen. Ingen av desse ber ansvar for eventuelle feil.

- Chapman, Kenneth G. 1962. *Icelandic-Norwegian linguistic relationships*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christiansen, Hallfrid. 1933. *Gimsøy-målet: Fonologi og orddannelse*. Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad.
- Ekre, Lars. 1960. *Opplysninger til stadnamn frå Midt-Jotunheimen og tilgrensande bygder*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Elstad, Kåre. 1982a. *Borgferdingsmål*. Oslo: Novus.
- Elstad, Kåre. 1982b. Nordnorske dialektar. I Tove Bull & Kjellaug Jetne (red.), *Nordnorsk: Språkarv og språkforhold i Nord-Noreg*, 9–100. Oslo: Det norske samlaget.
- Goblirsch, Kurt Gustav. 2005. *Lautverschiebungen in den germanischen Sprachen*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Gunnar Ólafur Hansson. 2001. Remains of a submerged continent: Preaspiration in the languages of Northwest Europe. I Laurel J. Brinton (red.), *Historical Linguistics 1999: Selected papers from the 14th International Conference on Historical Linguistics, Vancouver, 9–13 August 1999* (Current Issues in Linguistic Theory 215), 157–173. Amsterdam: John Benjamins.
- Hanssen, Eskil. 1996. Dialektene i Nordland. I Ernst Håkon Jahr & Olav Skare (red.), *Nordnorske dialektar*, 121–133. Oslo: Novus forlag.
- Haugen, Einar. 1958. The Phonemics of Modern Icelandic. *Language* 34(1). 55–88. <https://doi.org/10.2307/411276>.
- Honeybone, Patrick. 2008. Lenition, weakening and consonantal strength: Tracing concepts through the history of phonology. I Joaquim Brandão de Carvalho, Tobias Scherer & Philippe Ségéral (red.), *Lenition and fortition* (Studies in Generative Grammar 99), 9–93. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Horne, Helga. 1917. *Aksent og kvantitet i Vaagaamaalet*. Kristiania: I kommisjon hos Aschehoug.
- Höskuldur Thráinsson. 1978. On the phonology of Icelandic preaspiration. *Nordic Journal of Linguistics* 1. 3–5.
- Iversen, Ragnvald. 1913. *Senjen-maalet: Lydverket i hoveddrag* (Videnskapsselskabets skrifter. II. Hist.-filos. klasse 1912 4). Kristiania: I kommisjon hos Jacob Dybwad.
- Jahr, Ernst Håkon. 2008. Language contact in northern Norway: Adstratum and substratum in Norwegian, Sami and Finnish of Northern Norway. I Marit Aamodt Nielsen, Tove Bull & Geirr Wiggen (red.), *Språkhistorie og språkkontakt: Festskrift til Ernst Håkon Jahr på 60-årsdagen 4. mars 2008*, 97–108. Oslo: Novus.
- Jakobsen, Jakob. 1928–1932. *An etymological dictionary of the Norn language in Shetland*. London: Nutt.
- Johannessen, Janne Bondi, Joel Priestley, Kristin Hagen, Tor Anders Åfarli & Øystein Alexander Vangsnes. 2009. The Nordic Dialect Corpus — an advanced research tool. I Kristiina Jokinen & Eckhard Bick (red.), *Proceedings of the 17th Nordic Conference of Computational Linguistics NODALIDA 2009* (NEALT Proceedings Series 4), 73–80.

- Knooihuizen, Remco. 2013. Preaspiration in Shetland Norn. *Journal of Language Contact* 6(1). 48–72.
- Kohler, Klaus J. 1984. Phonetic explanation in phonology: The feature fortis/lenis. *Phonetica* 41(3). 150–174. <https://doi.org/10.1159/10.1159/000261721>.
- Kortlandt, Frederik. 1988. Vestjysk stød, Icelandic preaspiration, and Proto-Indo-European glottalic stops. I Muhammad Ali Jazayery & Werner Winter (red.), *Languages and Cultures: Studies in Honor of Edgar C. Polomé* (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 36), 353–358. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110864359.353>.
- Kristján Árnason. 1986. The segmental and suprasegmental aspects of preaspiration. *Nordic Journal of Linguistics* 9. 1–23.
- Kristoffersen, Gjert. 2011. Quantity in Old Norse and modern peninsular North Germanic. *The Journal of Comparative Germanic Linguistics* 14(1). 47–80. <https://doi.org/10.1007/s10828-010-9041-9>.
- Kristoffersen, Gjert. 2016. Fraværet av tonelag på Strilelandet: En forskningshistorie. *Maal og Minne* 2016/2. 111–157.
- Kusmenko, Jurij. 2008. *Der samische Einfluss auf die skandinavischen Sprachen: Ein Beitrag zur skandinavischen Sprachgeschichte* (Berliner Beiträge zur Skandinavistik 10). Berlin: Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität zu Berlin.
- Kümmel, Martin. 2007. *Konsonantenwandel: Bausteine zu einer Typologie des Lautwandels und ihre Konsequenzen für die vergleichende Rekonstruktion*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Langlete, Erling. 1974. Gudbrandsdalsmål. I Ola Skogstad (red.), *Austlandsmål: Språkarn og språkbruk på indre Austlandet*, 92–108. Oslo: Det norske samlaget.
- Lundell, Johan. 1878. Det svenska landsmålsalfabetet, tillika en öfversikt af språkljudens förekomst inom svenska mål. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1(1).
- Magnús Pétursson. 1976. Aspiration et activité glottale: Examen expérimental à partir de consonnes islandaises. *Phonetica* 33(3). 169–198. <https://doi.org/10.1159/000259721>.
- Marstrander, Carl J. S. 1932. Okklusiver og substrater. *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap* 5. 258–304.
- Moxness, Bente Henrikka. 1997. *Preaspiration in Trønder*. Trondheim: Norwegian University of Science & Technology masteroppg.
- Ó Murchú, Máirtín. 1985. Varia VIII: Devoicing and pre-aspiration in varieties of Scots Gaelic. *Ériu* 36. 195–198.
- Oftedal, Magne. 1947. Jærske okklusivar. *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap* 14. 229–235. Reprinted in Ernst Håkon Jahr & Ove Lorentz (red.). 1981. *Fonologi/Phonology* (Studier i norsk språkvitenskap 1). Oslo: Novus, 1981.
- Oftedal, Magne. 1956. *The Gaelic of Leurbost, Isle of Lewis* (A linguistic survey of the Gaelic dialects of Scotland 3). Oslo: W. Aschehoug & Co.

- Oftedal, Magne. 1972. Rural and urban dialects in a corner of Norway. I Evelyn Scherabon Firchow, Kaaren Grimstad, Nils Hasselmo & Wayne A. O'Neill (red.), *Studies for Einar Haugen: Presented by friends and colleagues* (Janua Linguarum Series Maior 59), 419–436. The Hague & Paris: Mouton.
- Omdal, Helge. 1967. Noen karakteristiske trekk ved det høgere talemålet i Stavanger — jamført med folkemålet. *Maal og Minne*. 79–100. Reprinted in Arnold Dalen & Dagfinn Aasen (red.). 1977. *Språksosiologiske tekster: Ein antologi*. Trondheim: Tapir, 1977.
- Page, Richard B. 1997. On the origin of preaspiration in Scandinavian. *American Journal of Germanic Linguistics & Literatures* 9(2). 167–190. <https://doi.org/10.1017/S1040820700002857>.
- Payne, Elinor, Brechtje Post, Nina Gram Garmann & Hanne Gram Simonsen. 2017. The acquisition of long consonants in Norwegian. I Haruo Kubozono (red.), *The phonetics and phonology of geminate consonants* (Oxford Studies in Phonology and Phonetics), 130–162. Oxford: Oxford University Press.
- Pétur Helgason. 2002. *Preaspiration in the Nordic languages*. Stockholm: Stockholm University ph.d.-avh.
- Pind, Jörgen. 1986. The perception of quantity in Icelandic. *Phonetica* 43. 116–139.
- Reitan, Jørg. 1930. *Vemdalsmålet: Med opplysninger om andre herjedalske mål*. Oslo: I kommisjon hos Dybwad.
- Riksheim, Vilhjelm. 1921. *Ljodvokstren i Vefsn-målet (Ner-Vefsn)*. Kristiania: I kommission hos H. Aschehoug & Co.
- Ringen, Catherine. 1999. Aspiration, Preaspiration, Deaspiration, Sonorant Devoicing and Spirantization in Icelandic. *Nordic Journal of Linguistics* 22(2). 137–156. <https://doi.org/10.1080/03325860050179227>.
- Ringen, Catherine & Wim A. van Dommelen. 2013. Quantity and laryngeal contrasts in Norwegian. *Journal of Phonetics* 41(6). 479–490. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2013.09.001>.
- Ross, Hans. 1907. *Norske bygdemaal: III: Oust-Telemaal o Numedalsmaal. IV: Hallingemaal o Valdresmaal. V: Gudbrandsdalsmaal. VI: Upplandsmaal* (Videnskabs-Selskabets skrifter. II. Hist.-Filos. Klasse 5). Christiania: I kommission hos Jacob Dybwad.
- Sandvik, Olav Hetland. 1979. *Talemål i Rogaland, i går, i dag og i morgon: Om uttale, bøyning og ordtilfang i Rogalands-målet*. Stavanger: Rogalandsforskning.
- Schaeffler, Felix. 2005. *Phonological quantity in Swedish dialects: Typological aspects, phonetic variation, and diachronic change*. Umeå: Umeå University ph.d.-avh.
- Steblin-Kamenskij, M. I. 1960. Den islandske klusilforskyvning i fonologisk fremstilling. *Arkiv för nordisk filologi* 75. 74–83.
- Steblin-Kamenskij, M. I. 1974. The Scandinavian consonant shift. *Arkiv för nordisk filologi* 89. 1–29.

- Storm, Johan. 1908. Norsk lydskrift med omrids af fonetiken. *Norvegia: Tidsskrift for det norske folks maal og minder* 1.
- Tengesdal, Eirik. 2015. *Plosivane i Bjerkreim: Ein synkron studie av preaspirasjon og klanglause lenes*. Oslo: University of Oslo masteroppg.
- Tronnier, Mechtild. 2002. Preaspiration in Southern Swedish dialects. *Lund University Department for Speech, Music and Hearing Quarterly Progress and Status Report* 44(1). 33–36.
- van Dommelen, Wim A. 1998. Production and perception of preaspiration in Norwegian. I Peter Branderud & Hartmut Traunmüller (red.), *Proceedings of FONETIK 98*, 20–23. Stockholm: Stockholm University.
- van Dommelen, Wim A. 2000. Preaspiration in Norwegian: Some results on speaker age, gender and linguistic factors. I Antonis Bottonis & Niklas Torstensson (red.), *Proceedings of FONETIK 2000*, 141–144. Skövde: Department of Languages, University of Skövde.
- van Dommelen, Wim A., Snefrid Holm & Jacques Koreman. 2011. Dialectal feature imitation in Norwegian. I *Proceedings of ICPhS XVII, Hong Kong*, 599–602.
- Westin, Hans. 1897. Landsmålsalfabetet för Jämtland och Härjedalen. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 15(3).
- Wolter, Hugo. 1965a. *Bidrag til studiet av preaspirerte klusiler*. University of Bergen masteroppg.
- Wolter, Hugo. 1965b. On preaspirated stops in a Norwegian dialect. I *Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences, Münster 1964*, 594–597. Basel & New York: Karger.